

littera turca

Journal of Turkish Language and Literature
e-ISSN: 2149-892X
http://dergipark.ulakbim.gov.tr/littera

[Cilt/Volume: 11, Sayı/Issue: 1, Kış/Winter 2025]

DİVAN ŞAİRİNİN DÜNYASINDA BAKIŞ*

(Gaze in the World of the Divan)

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 15.09.2024

Kabul Tarihi / Date Accepted: 23.12.2024

Yayın Tarihi / Date Published: 31.01.2025

DOI Numarası / DOI Number: 10.20322/littera.1550424

Şükran KOÇAK

Doktora Öğrencisi

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

orcid: 0000-0001-6830-8448

kocaksukran29@gmail.com

Makale Bilgisi

Değerlendirme: Bu çalışma çift taraflı kör hakemlik sistemi uygulanarak değerlendirilmiştir.

Etik Beyan: Çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.

Etik Kurul Belgesi: Makale için "Etik Kurul Belgesi" gerekmemektedir.

Benzerlik Taraması: "Benzerlik Raporu" İntihal.Net sistemi üzerinden alınarak tarama yapılmıştır.

Telif Hakkı: Çalışmanın hazırlanma sürecinde yazar/yazarlar tarafından "Telif Hakkı Formu" imzalanarak sunulmuştur. Yazar/yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler.

Atıf Bilgisi:

Koçak, Ş. (2025). Divan Şairinin Dünyasında Bakış. *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, 11(1), ss. 59-79. 10.20322/littera.1550424

Sorumlu Yazar:

Şükran KOÇAK, kocaksukran29@gmail.com

* Bu makale, Dr. Öğr. Üyesi Ömer DEMİRBAĞ danışmanlığında hazırlamakta olduğumuz "Dîvân Şiirinde Nazar" adlı doktora tez çalışmamızdan üretilerek ortaya konmuştur.

Özet

Divan şairi, bir empresyonist gibi olayları, nesnelere muhayyilesinde anlamlandırır, farklı kavramlarla bakış açısını ifade eder ve kendi tarzını yansıtır. Şair, ifadelerini geleneğin sınırları içinde kalmak kaydıyla türlü söz hünerlerine imkân verecek bir zenginlikle ortaya koyar. Nazar da bakma ve bakış manasında olup şairin hayal dünyasında anlamlandırdığı bir kavramdır. Şairin tasavvurunda bakış ok gibi sivridir, kılıç gibi keskindir. Bir cellattır, amacı âşığı öldürmektir. Bir haramidir, gönül mülkünü yağmalar. Göz ucuyla bakar ve gönül evini ateşe verir. Bakış, her türlü hileye sahip olduğu için ona güvenilmez ve sır verilmez. O, sihri Babil’de öğrenmiş, büyüleyici gözlere sahiptir. Bir bakış ile dünyaya fitne yayabilir. Hummalı bakışları, âşığı kendine meftun eder. Âşığı dertlendiren hasta bakışlar, onun daima görmek istediği bakıştır. Sevgilinin gözleri, baygın bakar ve âşığı mest eder. Divan şiirinde bakışın zengin bir anlam dizgesine sahip olduğu görülmektedir. Şairler, bakış anlamında nazar, nigâh ve gamze mefhumlarını kullanmıştır. Tasavvuf ve din açısından müridin müride feyze bakması sonucunda müridin ruhsal açıdan yetişmesi ve olgunlaşması nazar olarak ifade edilir. Tasavvufta nazar sözcüğüyle birlikte bakış anlamında rü’yet, tecellî, müşâhede, basîret, mükâşefe mefhumları da kullanılmaktadır. Sosyal hayatta nazarın karşılığı *kem göz* olarak bilinmektedir. Kem göz mefhumu ile *nazara gelmek, göze gelmek, göz değmesi* ifade edilir. Çalışmamızda divan şairinin hayal dünyasında bakış için nazar, gamze ve nigah mefhumlarının yer aldığı örnek beyitler seçilmiştir. Bununla şairlerin muhayyilesinde bakışın içine aldığı anlam çerçevesini görmek amaçlanmıştır.

Anahtar Sözcükler: Divan şiiri, bakış, muhayyile.

Abstract

The Divan poet, like an impressionist, gives meaning to events and objects in his imagination, He expresses his perspective with different concepts and reflects your own style. The poet presents his expressions with a richness that allows for various verbal skills, provided that he remains within the boundaries of tradition. Nazar also means looking or gazing and is a concept that the poet gives meaning to in his imagination. In the poet’s imagination, the gaze is pointed like an arrow and sharp like a sword. The gaze is an executioner, its aim is to kill the lover. Its a bandit, it pirated the heart’s property. It looks at the with the corner of her eye and burn to the house of the heart. The gaze is not to be trusted and no secret should be told to it, for it has all kinds of tricks. It has enchanting eyes, having learned magic in Babylon. With a single glance it can spread chaos in the World. The patient gaze of the beloved binds the lover passionately to herself. The sick look that makes the beloved suffer is the look the lover always wants to see. Your lover’s eyes look languid and her eyes enchant the lover. It is seen that the gaze has a rich semantic system in divan poetry. Divan poets used the concepts of nazar, nigâh and dimple in the sense of look. Gaze, from the perspective of Sufism and religion, it is expressed as the spiritual development and maturation of the disciple as a result of the master’s enlightenmen towards the disciple. In Sufism, along with the word nazar, the concepts of rü’yet, tecelli, müşâhede, clairvoyance, mukâşefe are also used in the sense of looking. In social life, the equivalent of the nazar is known as the *evil eye*. The concept of the evil eye means *being looked at with evil eyes, being seen, being affected by the evil eye*. In our study, sample couplets that include the concepts of nazar, dimple and nigah were selected for the dream world of divan poets. The aim of this is to see the framework of meaning that the poets’ imagination includes in the gaze.

Keywords: Divan poetry, gaze, imagination.

GİRİŞ

Nazar, sözlükte “bakma” ve “bakış” anlamında olup bakışlar anlamında “enzar” çoğul olarak da kullanılmaktadır (Mutçalı, 1995: 895; Ayverdi, 2010: 917; Rağıb el-İsfahanî, 2012: 1067; Uludağ, 2016: 272; TDK Güncel Türkçe Sözlük Nazar, erişim tarihi: 5.08.2024; Sâmî, ty: 1463, Devellioğlu, 1993: 811). Tasavvufî anlamda nazar, müşşidin müride feyzle bakması şeklinde ifade edilmektedir. Müşşidin bakışı, müridin seyr ü sülûk aşamasında takılmadan, tökezlemeden yol alabilmesi için bir rehber vazifesi görmektedir. Bakış, tasavvufta bazı mefhumlarla ifade edilir. Mükâşefe, “keşf hali, kalp gözünün açılması, gayb âleminin görülmesini sağlayan hal. Mükâşefe sûfinin akıl ve duyu organlarıyla elde edemediği gayba ve uluhiyete ait mahrem ve sırrî bilgiler verir” (Uludağ, 2016: 260). Müşahede, mükâşefeden sonra vuku bulan hâldir. Allah’ın sıfatları görüldükten sonra şüpheye yer olmaksızın kalben Allah’ın varlığının görülmesi olarak ifade edilmektedir (Kuşeyri, 2005: 122). Basar göz anlamında olduğu gibi gözle görmek olarak da bilinmektedir. Basiret, gözle bakışın yanında kalp gözüyle görmek manasındadır (Rağıb el-İsfahanî, 2012: 146). Seyyid Şerîf Cürcânî¹ ise kalp ve nefsin eşyaya bakışını mukayese ederek kalbin basiretle eşyanın hakikatlerini müşahede ettiğini belirtir:

Kudsî nûr ile nurlanmış olan kalbin, nefsin görme hissi mesâbesinde olan bir kuvvetidir. Nasıl ki nefis görme hissiyle eşyanın sûret ve zâhirlerini görürse kalp de basiretle eşyanın hakikat ve bâtınlarını görür. Hükemâ onu, nazari akıl ve kudsî kuvvet olarak isimlendirir (Cürcânî, 2014: 48).

Rü’yet, görmek, görülmek anlamındadır. Tasavvufta;

- “Ahirette-cennette Allah’ı görmek”,
- “Rü’yetullah, Allah’ın görülmesi. İlahi tecellileri bu dünyada temaşa etmek. İlahi tecellileri ruh âleminde kalp gözüyle temaşa etmek” (Uludağ, 2016: 301) olarak ifade edilmektedir.

Tecelli, “âşikâr olmak, açığa çıkmak, görünmek, zuhur etmek” manasında olup tasavvufta “Gaybden gelen ve kalpte zahir olan nurlar. Görünmeyenin (guyûb) kalplerde görünür hale gelmesi” (Uludağ, 2016: 346) olarak anlam verilmiştir. Tasavvufta bakış çağrışımları ile ilgili yukarıda verilen tanımların ortak noktası, Allah’ın görülmesidir. Görme, dünyada kalp gözüyle görmek ve ahirette

¹ Seyyid Şerîf Cürcânî (ö.816/1413), Hz. Peygamber (s.a.v)’in soyundan gelmesine nispetle seyyid olarak anılmıştır. Cürcân’a bağlı Takû’de dünyaya gelmiştir. İlim öğrenme yolunda birçok seyahate çıkmış, değerli âlimlerden dersler almıştır. Herat’ta Kutbüddin er-Râzî et-Tahtânî’nin *Şerhu’ş-Şemsîyye ve Şerhu’l Metâli* adlı eserini kendisinden öğrenme arzusuyla bulunmuştur. Bir süre sonra Mısır’a ilim öğrenmek niyetiyle yola çıkar ve Anadolu’ya Cemâleddin Aksarâyî’nin yanına gitmek ister, fakat onun vefat ettiğini öğrenir. Bunun üzerine Seyyid Şerîf Cürcânî, onun talebesi Molla Fenârî ile görüşür. Onunla birlikte Mısır’a giderler. Mısır’da kaldığı süre içinde dönemin ilim konusunda önemli şahsiyetleriyle tanışma ve aynı mecliste bulunma fırsatı bulur. Şeyh Bedreddin Simâvî, şair Ahmedî, Hekim Hacı Paşa bu önemli şahsiyetlerden bazılarıdır. Mısır’da aklî ve naklî ilimleri öğrenen Seyyid Şerîf Cürcânî, memleketine döner. Arap dili ve edebiyatı başta olmak üzere felsefe, tasavvuf dâhil dinî ilimlerin bütün şubelerinde ve aklî ilimlerin hemen hemen hepsinde eserler vermiştir. Bundan dolayı kendine *allâme* unvanı verilmiştir. Onun hakkında bilgi veren kaynaklar, onun “zeki, müdekkik, muhakkik, derin anlayışlı, fesahat ve belâgat sahibi, münazarada mahir bir âlim olduğunda ittifak eder”. Birçok eseri olan Seyyid Şerîf Cürcânî’nin eserleri arasında en bilinenleri: *et-Ta’rifât*, *Şerhu’l-Mevâkıf*’dır (Gümüş, 1993: 134-136).

bizzat görmek olarak ifade edilmektedir. Sadece rü'yet mefhumu ile Allah'ın ahirette görülmesi ifade edilir.

Halk arasında nazar, “kem göz” olarak bilinmektedir. Toplumda “nazara gelmek, nazara uğramak, nazarı değmek” ifadeleri nazar için söylenmiştir (Çakan, 1981: 93). İnsanların kalplerinde yaşattığı iyi veya kötü duygular gözler aracılığıyla kendini dışa vurmaktadır. Kalpte bir kişiye karşı oluşan haset duygusu gözler yoluyla haset edilen kişiyi etkiler. İnsanlar, kem gözün etkisinden korunmak için çeşitli korunma yöntemleri geliştirirler. Muska ve nazarlık en çok tercih edilen korunma yöntemlerindedir. Nazarlıklar, gözlerden çıkan etkiyi kırmak ve hasetle bakan kişilerin bakışlarındaki tahripkârlığı dağıtmak amacıyla kullanılmaktadır.

Bakışın yukarıdaki anlamının yanında divan şairleri metinlerinde bakış mefhumu için ayrıca gamze, nigah ve nazar sözcüklerini de kullanmıştır. Gamze, “Süzgün bakış, sevgilinin süzgün veya manâlı yan bakışı” (Pala, 2020: 162) anlamındadır. “Bir şeye bakmak, bakma demek olan nazar sofiye ıstılahı olarak şeyhin müridi mânevi yolla bakışı yerinde kullanılmıştır” (Pakalın, 1993: 664). Nigâh, “bakış, bakma, nazar” (Ayverdi, 2010: 932) manasındadır. Gamze, nigâh ve nazar mefhumları bakış anlamında sözlüklerde yer almıştır. Divan şairi, sevgilinin bakışına kendi muhayyilesince farklı anlamlar yüklemiştir. Sevgilinin bakışları, kılıç kadar keskindir ve onda merhametten eser yoktur. Niyeti kesinlikle âşığı öldürmektir. Bakışları ok gibidir. Ona gamze, kirpik ve kaşlar yardım etmektedir. Onun kirpikleri ok kaşları yay olunca o, bakış okunu âşığa fırlatır. Sevgili, bazen öfkeli bakışlarıyla âşığı can evinden vurur. Bazen de sevgili, bakışlarıyla bir harami gibi âşığın gönül mülkünü yani, bâtın âleminde biriktirdiği olanca manevi zenginliği acımasızca yağmalar. Gönül mülkünü yağmalayan sevgilinin Cengiz'in askerlerinden farkı yoktur. Elllerinde ok ve kargılarıyla âşığa dair ne varsa zorla alır. Sevgilinin yaradılışına muhalif davrandığı olur, onun merhametinde bile bir öldürücülük vasfı bulunur:

Gamzen ne dem ki tîg çekip hûnfeşân olur
Uşşâk-ı dilfigâra ecel mihribân olur
Çeşmin o Kahramân-ı gazabnâkdir senin
Ki hışmı zâil olsa dahî bâamân olur
Kim gördü böyle hindü-yı mest-i kemîngüşâ
Ki bir hadengi âfet-i cân-ı cihân olur
Müjgânlarınla seyr eden ol ebruvâni der
Birden bu denli tîr nice derkemân olur (Akkuş, Nefî 2018: 109)

Bakışın temel başlangıç noktası gözlerdir. Duyguların çekim merkezi olan gözler, duyguları yansıtan ve ele veren yegâne organlardır. Gözlerin bakış hamlesine kaş, kirpik, gamze yardımcı olmaktadır. Şair, bakışa nigah, nazar, gamze mefhumları üzerinden türlü söz hünerleriyle farklı ve zengin anlamlar yüklemektedir. Bu anlam çeşitliliği, şairin üslubuna yönelik ipuçları vermektedir. Her şairin bakışından ve tasavvurundan farklı anlamlar süzülmemektedir. Yaptığımız bu çalışma ile bakışa dair

farklı anlamları ortaya koyabilmek amacıyla yaşadıkları dönemi ve toplumun her kesimini temsil etmeleri için 14-19. yüzyılda yaşamış şairlerin divanları seçilmiştir. Dönemi ve toplumun her kesimini temsil edecek 100 şair tez çalışmamızda yer almıştır. Sultan, devlet adamı ve devletin her kademesinde görev almış şairler, hanım, tezkire, mutasavvıf, taşrada ve Rumeli’de yaşamış şairler, meslek erbabı, enderun ve tezkire şairleri olmak üzere bir kıstas belirlenmiştir. Bu kıstasa ilave olarak tahlili yapılmış divanlarda çalışmada yer almıştır. Bu makale için divan şiiri metinlerinde çoğunlukla yer alan “nazar, nigah, gamze” mefhumlarıyla yazılmış beyitler örnek olarak alınmış, tahlil edilmiştir. Yukarıda belirtilen kıstaslardan bazıları makale sınırları aşılabacağı için makaleye dâhil edilmemiştir. *Bakış çeşitleri* başlığı altında açılan her alt başlık için iki veya en fazla dört beyit, genel olarak üç beyit örneğiyle yetinilmiştir. Makale sınırlarını aşmamak için 22 şairin divanlarından yararlanılmıştır:

Ahmed Paşa (ö. 902/1496-97), Bâkî (ö. 1008/1600), Fuzûlî (ö. 963/1556), Hayretî (ö. 941/1534), Cem Sultan (ö. 900/1495), Emrî (ö. 983/1575), Necâtî Bey (ö. 914/1509), Nâbî (ö. 1124/1712), Erzurumlu Zihnî (ö. 1209-12/1794-97), Esrâr Dede (ö. 1211/1797), Koca Râgıb Paşa (ö. 1176/1763), Abdulahad Nûrî (ö. 1061/1651), Ali Emîrî (ö. 23 Ocak 1924), Hayâlî Bey (ö. 964/1556-57), Taşlıcalı Yahyâ Bey (ö. 990/1582), Na’îlî-i Kadîm (ö. 1077/1666), Neşâtî (ö. 1085/1674), Nedîm (ö. 1143/1730), Nesîmî (ö. 820/1417[?]), Niyâzî-i Mısrî (ö. 1105/1694), Yûnus Emre (ö. 720/1320[?]), Şeyh Gâlib (ö. 1213/1799).

1. Bakış çeşitleri

1.1. Kılıç gibi keskin bakış

Sevgilinin bakışı kılıç gibi keskindir. Bu ifadeyle bakışın âşık rolündeki şair üzerinde nüfuzu kastedilir. Şairler, aynı mazmun etrafında kendi özgün yorumlarıyla üsluplarını konuşturur. Aşağıdaki beyitlerde şairlerin gözünden keskin bakışa yer verilir. Bâkî, bakış kılıcının kendisini tarak gibi parçalara ayırdığını belirtir. Emrî’nin nazarında bakışın etkisiyle gönül, dört parçaya ayrılır. Hayâlî Bey, bakışın bir kılıç gibi kemiklerine değdiğini ifade eder. Fuzûlî’ye göre sevgilinin bakışları, suyun derin akması gibi âşığın vücudunda yarıklar oluşturur. Su zamanla aktığı yerde yarıklar oluştururken sevgilinin bakışları da gönülde yaralar açar. Şair, bakışların gönülde yaralar açmasından memnundur:

Çâk çâk itsün beni şemşîr-i gamzen şâneveş

Zülfüne tek ‘âkıbet olsun müyesser dest-res (Küçük, Bâkî G. 211/2)

(Ey Sevgili!) Bakışının kılıcı, beni tarak gibi parça parça etsin; Yeter ki zülfüne sonunda elin yetişmesi nasip olsun.)

Rakkâs-ı bezm-i merg olalı tîg-i gamzesi

Anun elinde cân ile dil çâr pâredür (Saraç, Emrî G. 79/3)

(Bakışının kılıcı, ölüm meclisinin raks edeni olduğundan beri onun elinde can ile gönül dört parçadır.)

Kaçırmazam sînemi tîg-ı gamzededen lîkin

Sakin kılıcımı ey cân ki üstühâna değer (Vural, Hayâlî Bey G. 9/4)

(Ey Cân! Bakışının kılıcından göğsümü kaçırmam fakat (sen de) kılıcını sakın ki kemiğe değer.)

Zevk-ı tîgundan 'aceb yoh olsa göğsüm çâk çâk

Kim mürûr ilen birahur rahneler dîvâre su (Kılınç, Fuzûlî K. 3/3)

(Kılıcının (bakışının) zevkenden gönlüm parça parça olsa buna şaşılmaz. Ki su geçerken duvara (da) yarıklar bırakır.)

1.2. İbret gözüyle bakış

Kâinatta yaratılan her varlığa ibretle bakılır. Varlık, bir ayna gibi Allah'ın esmasını göstermektedir. Allah, her varlık üzerinde varlık sikkelerini bırakmıştır. Kâinattaki sanata bakarak sanatkârı tanımak mümkündür. Beyitte Bakara sûresi 115. ayete telmih yapılmıştır. “Doğu da Allah'ındır batı da. Nereye dönerseniz Allah'ın yüzü (zâtı) oradadır. Şüphesiz Allah'(ın rahmeti ve nimeti) geniştir, O her şeyi bilendir” (Karaman vd., 2005: 17). Âlemde akan nehirlere, gökyüzü sakinlerine, dünyanın dört bir yanındaki yaratılmış her bir varlığa ibretle bakılmalıdır:

Baka 'ibret ile 'âlemde akan enhâra

Gözi ırmağa dönüp ola revân çağlaya ol (Çelik, Abdulahad Nûrî G. 69/2)

(O, âlemde akan nehirlere ibretle baksın. Onun gözü ırmağa dönüp çağlayarak aksın.)

Hep mu'allakdır havâda mihr ü mah u ahterân

Çeşm-i nezzâre 'acâyip 'ibret olmuş rû-nümâ (Arslan, Ali Emîrî G. 128/3)

(Yıldızlar, ay ve güneş her zaman havada asılıdır. Bakan gözlere yüzünü gösteren acayip ibret olmuş.)

İbret ile şeş cihetden görünen eşyâya bak

Cümle bir âyinedir kim vech-i Rahmân andadur (Bilgin, Niyâzî-i Mısırî G. 32/5)

(İbretle her taraftan görünen eşyaya bak! Hepsini bir aynadır ki Rahman'ın yüzü ondadır.)

1.3. Ok gibi bakış

Bakış, soyut bir olgu olduğu için yaralayıcı etkileri gözle görülmez. Sevgili maharetli bir ok atıcıdır. İşini büyük bir ustalıkla yapar. Bakışın etkisi bir ok kadar sivridir. Bakış oka, âşık ise bir ava benzetilir. Sevgilinin bakış okları, âşığın bedenini yaralar, fakat hayalî olduğu için bakışın etkileri görülmez. Yaraların hayalî olmasının sebebi, gözün beyazı âşığın yaralarına kâfur merhemi olmuştur. Kâfur, şekil olarak papatyaya benzeyen ve çoğunlukla ilaç yapımında kullanılan bir

bitkidir. Kokusu keskin olan bitkiden elde edilen merhem, kâfur ağacının içinden çıkarılır. Bu bitkinin en önemli özelliği, mevtadan zahir olan kokuları gidermede ve onların yıkanmasında kullanılmasıdır (Pala, 2020: 252). Sevgili, âşığı gönül evinden vurmak için bakış okunu atar. Gönül, kendisinde bir ölüm korkusu olmasın diye sevgilinin bakış hamlesinden önce gömleğini toprağa atar. Sevgili bakışıyla öldürmeden âşık, ölmek için hazırdır:

Ne kemân-dârsan ey meh ki atup gamze ohın

Yıhdugun şaydda ne zahm u ne peykân görünür (Kılınç, Fuzûlî G. 98/6)

(Ey ay (yüzlü sevgili)! Nasıl bir ok taşıyıcısıydın ki bakış okunu atınca yıktığın avda ne yara ne ok başlığı görünür.)

Hayâl-i tîr-i gamzen zahm-nâk itmiş-durur cismüm

Beyâz-ı dîde zahmına urupdur merhem-i kâfur (Saraç, Emrî G. 155/3)

(Bakış okunun hayali bedenimi yaralamıştır. Gözün beyazı, yaraya kâfur merhemi sürmüştür.)

Her ne dem kim câna ata gamze-i tîr-efgenin

Olmasun hâyil deyü dil hâk eder pîrâhenin (Vural, Hayâlî Bey G. 29/1)

(Sevgili) Ok atan bakışını ne zaman ki cana atarsa korku olmasın diye gönül, gömleğini toprak eder.)

1.4. Harami gözlerin bakışı

Haramiler, yol kesen manasında insanların mallarına zorla el koyan kişilerdir. Gözler de bir bakışıyla eşkıya gibi zorla can almıştır. Bu bakış içinde her türlü fitne vardır. Necâtî Bey'in gözünden haraminin bakışı, mest eden bakışlardır. Buna ceylan gözler eşlik etmektedir. Sevgilinin gözleri, iriliği ve siyah oluşundan ötürü ceylanın gözlerine mest eden bakışları da hayduta benzetilir. İki zıt özellik, sevgilinin bakışlarında bir araya getirilmiştir. Emrî'nin hayal dünyasında harami bakışlardan kurtulmak mümkün değildir. Bu imkânsızlığın sebebi de kirpiklerin hırsız bakışlara destek olarak oklarıyla eşkıya gibi bakışın etrafını sarmış olmasıdır. Şairler, bir beyitte bakışa ait zıt özellikleri bir arada kullanmaktadır:

Cânımı bir nigâh ilen aldı harâmî gözlerün

Gör ki ne dürlü fitneler uş bu nigâh içindedür (Ayan, Nesîmî G. 144/4)

(Ey Sevgili!) Harami gözlerin canımı bir bakış ile aldı. Bak ki nasıl fitneler şimdi bu bakış içindedir.)

Dostum böyle yabanlar mı gözetmek yaraşır

Gamze-i mest harâmi göziin âhû olucak (Tarlan, Necâtî Bey G. 278/2)

(Dostum, sarhoş bakışın harami, gözün ceylan olunca böyle yabancıler gözetmek mi yakışır.)

Nice kurtulsun harâmî gözlerinden cân anun

Çevre yanın tîg ile bekler alup müjgân anun (Saraç, Emrî G. 260/1)

(Can onun harami gözlerinden nasıl kurtulsun? Kirpik, onun çevresini almış kılıcıyla bekler.)

1.5. Öfkeli bakış

Öfkeli bakmanın sebebi, feryat ve figandır. Feryadın sebebi de sıcak bakıştır. Bakışlar birbirine bağlı bir zincir hâindedir. Bakışların farklılaşmasının sebebi feryat ve âhtır. Feryat ve âhların çokluğu öfkeye sebep olmaktadır. Feryadın artması merhameti de artırdığı için bakışlar, öfkeden sıcak bakışa dönmüştür. Neşâtî'nin anlayışıyla öfkeli bakış, kahır mertebesindedir. Ahmed Paşa'nın öfkesi, sıcak ve yumuşaktır. Sıcak bir öfkeyle gökyüzüne bakılsa güneşin ve ayın yüzü kararır. Şairlerin öfkeli bakışı, bakış açılarına göre farklılaşmaktadır. Bu da onların üslubunu ortaya koyan ve onları hafızalarda yer ettiren bir söyleyiş çeşitliliğidir:

Nigâh-ı hışmına efgân u âh olur bâ'is

Figân-ı vâha da tâb-ı nigâh olur bâ'is (Bilkan, Nâbî G. 36/1)

(Öfkeli bakışına feryatlar ve âh sebep olur. Vah inlemesine de sıcak bakış sebep olur.)

Kahrı bir mertebe kim bir nigeş-i hışmandan

Kahraman olsa da bir demde olur mâhv ü 'adîm (Kaplan, Neşâtî K. 9/21)

(Bir öfkeli bakışından ki bir derece kahrı, kahraman olsa da bir anda harap olur.)

Ve germ hışm ile çarha kulsan nigâh

Ola tîre ruhsâr-ı horşid ü mâh (Tarlan, Ahmed Paşa K. 2/96)

(Sıcak bir öfke ile gökyüzüne baksan güneş ve ayın yüzü kararır.)

1.6. Merhamet eden bakış

Âşık, daima sevgiliden eziyet görmeye alışıktır, daha fazlasını beklemez. Bazen sevgilinin eziyeti âşığa bir ilaç gibi gelir. Aşk ehlinin isteği gönülden gelen inlemelerin bir karşılık bulmasıdır. Şair, “bu feryat için en azından bir merhametle bak” diyerek, merhametli bir bakış bekler. Şairin feryadı işitilecek bir aşamaya geldiği için merhamet ister. Nedîm, sevgilinin merhametli gözlerinde terbiye eden feyizli bir bakış görür. Sevgili, merhametiyle paslı bir aynaya baksa aynadan elbisesinin yeşil renkte olduğunu görür. Fuzûlî de başkalarının sevgiliden merhametli bir bakışı gördüğü hâlde kendisinin ise gönül delen bir okla nasiplendiğini belirtir. Şairlerin bakışa yükledikleri merhamet genellikle bir beklentiden öteye

gitmez:

Nigâh-ı re'fetinde şöyle feyz-i terbiyet var kim

Olur mir'ât-ı jeng-âlûda baksa sebz-gûn dîbâ (Macit, Nedîm T. 41/11)

(Merhametli bakışında şöyle terbiye eden feyz var ki toz bulaşmış aynada baksa yeşil renkli elbise olur.)

Gayr çeşmünden bulur her dem nigâh-ı merhamet

Men ne kıldum kim nasîbüm nâvek-i dil-dûz olur (Kılınç, Fuzûlî G. 68/2)

(Yabancılar gözünde her zaman merhametli bakışı bulur. Ben ne yaptım ki nasibim gönül delen ok olmaktadır.)

Nâlemi gûş idicek kıl merhametle bir nazar

Ehl-i 'aşkun cân u dilden itdüğü şol âh için (Çavuşoğlu ve Tanyeri, Hayretî G. 342/3)

(Aşk erbabının can ve gönülden ettiği şu âh aşkına inleyişimi işittiğin zaman merhametle bir bak!)

1.7. Göz ucuyla bakış

Sevgili, âdeta gümüşten bir bedene sahiptir ve külahını da eğri takar. Aynı şekilde bakışı da göz ucuyladır. Beyitte kadınların başlarına külah taktığı ve onu da başlarının bir tarafına eğri olarak konumlandığı belirtilir. Eğri takılan külahların, renk yönüyle altın sarısı olduğu ifade edilir. Bu yönüyle şair, döneminin bir yaşam şekline değinir. Sevgili, hem güzeldir hem de bakışları anlamlıdır. O, yan bakışlarla âşıkları kendine meftun etmektedir. Bunun yanı sıra sevgilinin bakışı, âşığı deliye çevirmekte hayret vadisindeki Mecnûn'a döndürmektedir.

Yahyâ Bey, sevgiliden göz ucuyla bir bakış beklemiş, fakat bunu görememiştir. Sevgilinin bakışı, âşıkların daima arzu ettiği bir durumdur. Fakat sevgili, bu bakışı çoğunlukla esirger:

Bu gün bir sîm-ber gördüm giyer bir zer külâh eğri

Kılır şûrîde uşşâka göz ucuyla nigâh eğri (Ersoylu, Cem Sultan G. 324/1)

(Bu gün altından işlenmiş eğri külah takan bir gümüş tenli (güzel) gördüm. Âşıklara göz ucuyla eğri bakar, perişan eder.)

Bilürdi ok gibi togrulugum o kaşı hemân

Göz ucu ile bana bir kez eyleyeydi nigâh (Çavuşoğlu, Taşlıcalı Yahyâ Bey G. 365/4)

(O kaşı keman (sevgili), göz ucuyla bana bir kez baksaydı ok gibi doğru olduğumu bilirdi.)

Göz ucuyla tâ ki ben şeydâya etdün bir nazar

Vâdi-i hayretde Mecnûndan beter etdün beter

Pây-mâl-i dehr ben mûrı yeter etdün yeter

A begüm a pâdşâhum a Süleymânım benim (Vural, Hayâlî Bey Mus. 20/IV-1)

(A beyim, a padişahım, a Süleyman'ım benim! Göz ucuyla benim gibi çılgına öyle bir baktın (ki) hayret vadisindeki Mecnun'dan beter ettin. Benim gibi karıncayı dünyanın ayakları altına aldın yeter.)

1.8. Câdû bakış

Sevgili, güzellik silahlarını yaralamak için kullanmaktadır. Gönül ehline attığı ok büyüleyen bir özelliğe sahiptir. Sihirli oku atan da kavisli kaşlardır. Sevgilinin bakışının etkileyici olduğu “câdû” sıfatıyla vurgulanmıştır. Câdû, divan edebiyatında “bir görüşte insanı büyüleyen, câzibeli, oynak dilber yerinde ve göz, gamze ve saç vasfında kullanılmıştır” (Onay, 2021: 90). Sevgilinin gözleri ok atma vazifesini yerine getirirken kaşları da yay görevi görmektedir. Bazen şair, sevgilinin bakışlarından ziyade bakışın tahrip eden özelliğini kaşa, kirpiğe, göze yüklemektedir. Bâbil, Hârût ve Mârût'un ayaklarından asılı olduğu kuyunun bulunduğu yerdir. Sihir, Bâbil'de Hârût ve Mârût'tan öğrenilir. Sevgili sihri Bâbil'de öğrenmiş gibi görünüyor ama asıl marifet sevgilinin büyücü bakışlarındadır. Bâbil, sihir ilmine dair marifetini sevgiliden alır. Sevgili Bâbil'e dahi sihir ilmini verebilecek kabiliyete sahipken kaşlar hareketleriyle büyüleyen bakışlardan ortaya çıkabilecek fitneyi durdurmaya çalışır. Büyüleyici bakış, şairlerin muhayyilesinde büyü, sihir, Bâbil, efsun, Hârût ve Marût ile ilişkilendirilir:

Oklayan ehl-i dili gamze-i câdûsı imiş

Sihir okın atar imiş yâ ham-ı ebrûsı imiş (Saraç, Emrî G.226/1)

(Gönül ehline ok atan büyücü bakışıymış. Sihir okunu atarmış, kavisli kaşı yâ imiş.)

Yokdur âsâyiş bize bir âfetün meftûmuyuz

Gamze-i câdûsunun âlûde-i efsûnuyuz (Bilkan, Nâbî G.259/1)

(Bir güzelin tutkunuyuz, büyücü bakışının efsunlarına bulaşmışız bize huzur yoktur.)

Fitneler mevkûf iden cünbiş-i ebrûsıdır

Sihir-i Babil-gehine fen gamze-i câdûsıdır (Demirbağ, Koca Râgıb Paşa G. 54/1)

(Fitneleri durduran kaşın hareketleridir. Babil'in sihri marifet, büyücü bakışıdır.)

1.9. Yağmacı bakış

Gözler, talan etme işlevini kirpikler yardımıyla yerine getirir. Askerler, düşman yurdunu istila etmeye ve yağmalamaya gider. Zafer kazanan ordu, düşman malını talan eder; insanlar da malları yağmalandığı için feryat eder. Aynı şekilde bakış bir düşman gibi davranarak kirpik askerlerini, soygun için gönül ülkesine gönderir. Gönül ülkesi de her defasında yağmacı bakışa karşı feryat etmektedir. Kirpik askere; gönül düşman topraklarına; bakış ise orduyu komuta eden komutana benzetilir. Koca Râgıb Paşa'nın gözünden

sevgilinin bakışı ve kan döken kirpikleri dünyayı yağmalayacak kadar kudretlidir. Nâbî'nin muhayyilesinde bakış, huzuru talan eden askerler gibidir. Bakışa sevgilinin güzellik unsurları yardım etsin veya etmesin bakış, soygun hususunda işini hakkıyla yerine getirebilir bir potansiyele sahiptir:

Ol gamze-i yagmâger müjgânın edip leşker

Urdu dil-i nâlânı kopdu yine vâ-veylâ (Horata, Esrâr Dede G. 9/2)

(O yağmacı bakış, kirpiklerini asker yapınca yine gönlü inleyen bir vaveyla kopardı.)

Cihâni gamze vü müjgân-ı hûnhârı çalar çarpar

Dem-i tîgı perî-veş her dil-i zârı çalar çarpar (Demirbağ, Koca Râgıb Paşa G. 69/1)

(Bakışı ve kan içen kirpikleri, dünyayı çalar çırpar. Kılıcının kanıyla peri gibi her inleyen gönlü vurur keser.)

İtmişdi nîgeh leşker-i ârâmumu târâc

Gayret be-kafâ irmese imdâda tahammül (Bilkan, Nâbî G. 479/4)

(Bakış, istirahatimin askerlerini yağmalamıştı. Tahammülün çabaları imdada yetişmeseydi (onun) bakışı sükûnumun ordusunu dağıtmıştı (neredeyse.)

1.10. Nazlı bakış

Divan şiirinde sevgilinin en önemli özelliği naz yapmak, âşığın işi de naz çekmektir. Sevgili, nazlı bakışlarıyla âşığa umursamazlığın ne demek olduğunu öğretir. Âşık da bu ilmi daha iyi öğrenebilmek için güzelin işvesi üzerine ilim tahsil etmektedir. Âşık, sevgiliye çaresiz gözleriyle her dilden söyler. Sevgili, nazlı bakışıyla destanlar yazar. Nazlı bakış, konuşan gözlerden daha önemli işler yapmaktadır:

Ârzü eyler idim şîvesini tahsîle

İtdi ta 'lîm-i tegâfûl nîgeh-i nâz bana (Demirbağ, Koca Râgıb Paşa G. 1/5)

(Cilvesini tahsil etmeyi arzu ederdim. Naz bakışı bana umursamazlığı öğretti.)

Bin zebân söylersin ol çeşm-i sühan-perdâz ile

Dâstânlar şerh edersin bir nigâh-ı nâz ile (Macit, Nedîm G. 139/1)

(Ey Sevgili!) O söz söyleyen gözünle bin dil (den) konuşursun. Bir nazlı bakışla destanlar anlatırsın.)

1.11. Cellat bakış

Divan şiiri metinlerinde cellat tanımlaması âşığa karşı acımasız ve merhametsiz tavrından ötürü sevgili için kullanılan bir tabirdir. Şairin gözünde sevgili, cevr ü cefayı kendine meslek edinmiş ve öldürmek sevgiliye zor gelmemiştir. Cellat mefhumunun kullanıldığı aşağıdaki örnek beyitlerde sevgilinin bakışı;

adaletsiz, pervasız, âşığı zülfün tellerine asmayı görev bilen bir tavır içindedir. Cellat, istiğna sahibi olup pervasızdır. O, zülûf ipiyle güçsüzleri asmaktadır. Sevgilinin bakışları, bir kılıç gibi keskindir ve âşığı bakışlarıyla yaralar. Onun öldürmeyi vazife bilen bakışları da âşığa ihsanda bulunur:

Emîrî tâ dil-i Cibrîli eyler ma'den-i sîmâb

O hûnî gamzedir cellâd-ı bî-pervâ-yı istignâ (Arslan, Ali Emîrî G. 143/9)

(Ey Emîrî! O, istiğnanın pervasız celladı olan kanlı bakıştır. Öyle ki Cebrail'in gönlünü (bile) gümüş madeni yapar.)

Yârân-ı 'ışk hâzır olun kesmege ipin

Cellâd-ı gamze zülfine bir nâ-tüvân asar (Tarlan, Necâtî Bey G. 70/9)

(Bakış celladı, zülfüne bir güçsüzü asar. Aşkın dostları, ipi kesmek için hazır olun!)

İncidür nâlem seni veh n'ola ger bir tîg ile

Çeşm-i cellâdun ede ihsân mana minnet sana (Kılınç, Fuzûlî G. 18/6)

(Yazık ki inleyişim seni bir kılıçla (gibi bakışla) incitir. (Senin) Cellat bakışın bana ihsan sana minnet etsin.)

1.12. Umursamaz bakış

Sevgili, zalim olduğu kadar ilgisizdir. Onun gözünde öyle bir ustalık vardır ki bakışlarından çıkan hareketli kılıç darbelerini görmek imkânsızdır. Sevgilinin gözleri efsunludur. O, âşığa efsunlu gözlerle bakar ve bir ceylanın bakışını andırır. Ahû gözler, divan şiiri metinlerinde sevgilinin gözlerinin büyük ve güzel olduğunu anlatmak için kullanılır. İlgisizliği kendine tarz olarak alan sevgili, gül bahçesinde lakayt tavırlarla ona yönelen bakışlar altında sarhoş bir şekilde gezer. Âşık bakışlara karşı sevgili, bazen dudağında beliren gizli bir gülüşle bakar bazen de güllerin yapraklarına tebessümünden buse kondurur:

O şeh ki pîş-i nigâh-ı tegâfûlünde kazâ

Ne mümkün eyleye izhâr-ı tîg-i cunbânî (İpekten, Nâ'îlî-i Kadîm K. 6/18)

(O sultan ki hüküm (onun) görmezden gelen bakışlarının ardındadır. Bu nedenle hareketlerini göstermek mümkün mü?)

Çeşm-i füsûnu 'âşîka âhû bakışlıdır

Nezzâre-i tegâfûlü haylî yakışlıdır (Macit, Erzurumlu Zihnî G. 64/1)

(Efsunlu gözü, âşık için ceylan bakışlıdır. Umursamaz bakışı, oldukça yakıcıdır.)

Çeşm-i gülzâr-ı tegâfûlde gezerken bed-mest

Lebi bir hande-i pinhân kodu berg-i güle karz (Okçu, Şeyh Gâlib G. 146/5)

(Sevgili) Umursamazlığın gül bahçesinin bakışında sarhoş gezerken dudağı gizli bir gülüş (ü) gülün yaprağına ödünç bıraktı.)

1.13. Tanıyan bakış

Âşığın isteği, sevgilinin kendisine âşinâ gözlerle bakmasıdır. İsteği yerine gelmeyen âşık, adımlarını ona göre atar. Şair, sevgili âşığa tanıyan gözlerle bakmadığı için sevgilinin nazının çekilmeceğini belirtir. Nâ'îlî'nin beklentisi, Nedîm'in aksine umduğu gibi gerçekleşir. Sevgili, ona kesinlikle tanıyarak bakar. Şeyh Gâlib'in muhayyilesinde sevgilide ilgisiz bir tavır vardır. Bu tavırdan dolayı, tanıyan bakış, şimşek gibi bir lahza olup biter:

Bir nigâh-ı âşinâ besdir bize muğ-beççeden

Ba'd-ezin ey duhter-i rez çekmeziz nâzın senin (Macit, Nedîm G. 69/4)

(Bize sâkîden tanıyan bir bakış yeterdir. Ey üzümün şarabı, bundan sonra senin nazını çekmeyiz.)

Bir âşinâ nigâh eder elbet de Nâ'îlî

Bir dil-berün zamîri ki 'âşık-pesend olur (İpekten, Nâ'îlî-i Kadîm G. 38/5)

(Ey Nâ'îlî! Şüphesiz bize tanıyan bir bakış yeter. Bir güzelin gönlü ki âşığın beğendiği olur.)

Mânend-i berk neş'e gelip geçdi bî-haber

Bîgâne-meşreb etmedi bir âşinâ-nazar (Okçu, Şeyh Gâlib G. 64/2)

(Mutluluk, şimşek gibi habersiz gelip geçti. Lakayt mizaçlı (nın) tanıyan bir bakışı olmadı.)

1.14. Hilekâr bakış

Gönül sırrını söylemeden önce hile yapan gözlerle konuşulur. Sevgilinin bakışlarında her türlü hile olduğu için ona gönül sırrı söylenmez. Çünkü sevgili, hileyle gönül sırrını saklamaz, ifşa eder. Bu yüzden hilekâr bakışlara güvenilmez. Şair, bakışlara konuşma vasfını yüklemiştir. Nerede bir fitne peyda ederse onun altından sevgilinin hilekâr bakışları çıkar. Sevgilinin oyun yapan bakışları, eziyet etmekten usanmaz. Yine sevgilinin bakışları, kor hâline gelmiş bir ateş gibidir. Korlaşmak ateşin harlı olduğu bir aşamaya denir. Sevgilinin bakışları da eziyet etme noktasında kıvama gelmiştir:

Râz-ı dilünü açma Neşâtî gibi yâre

Evvel hele ol gamze-i mekkâr ile söyleş (Kaplan, Neşâtî G. 60/5)

(Neşâtî gibi gönül sırrını yâre açma. Önce o hile yapan bakışla konuş.)

Kanda bir fitne-i düzdîde zuhûr eyler ise

Yine baksan bir ucı gamze-i mekkâra çıkar (Bilkan, Nâbî G. 72/2)

(Nerede bir hırsızlık fitnessi ortaya çıkarsa bakarsın bir ucu yine hilekâr bakışa çıkar.)

Cevr etmeden usanmaz o mekkâr gamzeler

Korlaştı çevre hâsılı gaddâr gamzeler (Macit, Erzurumlu Zihnî G. 80/1)

(O hilekâr bakışlar eziyet etmekten bıkmaz. Kısacası zalim bakışlar için eziyet alışkanlık oldu.)

1.15. Eğri (yan) bakış

İşveli sevgili elinde hançeri, başında eğik külahı ve yan bakışıyla en sonunda çılgın gönlü kendine benzetir. Sevgili başına külahını eğri takar ve yandan bakar. Külahını başının bir köşesine doğru meyilli takan sevgilinin bakışı da başın hafif yana eğik şekilde gözlerin köşesinden bakmak şeklinde hayal edilir. Şair, sevgilinin giyim kuşamının şekliyle tavrı ve duruşu arasında bir ilişki kurarak onun özelliklerine dair ipucu verir. Eğri bakışlar, canın bakışı ve kaşların nazından dolayıdır. Gamze ve kaşların nazından kaynaklansa da sevgilinin yandan bakışı çekilmez olur. Bâkî'nin hayal dünyasında yandan bakış, onun sanatını kıskanan hasetçileri tanımlamak içindir. Şairin sanatı, fazilet ve belagatin mührüdür. Haset edenler, onun nazmındaki belâğ ifadeyi inkâr ederse belagat, bir mühür gibi eğri bakışlı düşmanların gözüne basılır. Şair, manzumesinde mahlasını vermese de üslup sahibi bir şairse şiiri üslubuna binaen tanınır. Bâkî, üslup şairidir. Şiirinde mahlas kullanmasa da onu tanımak zor değildir. Onun belagat mührü olan şiirini, sanatına hasetle bakanlara göstermesi zor değildir:

Ebrû-yı nâz u gamze-i cândan olsa da

Billâh çekilmiyor hele hiç geç-edâ nazar (Okçu, Şeyh Gâlib G. 64/5)

(Nazlı kaşı ve canın bakışından olsa da billah eğri tavrılı bakış hiç çekilmiyor.)

Kec-külâh u kec-nîgeh hançer-be-kef Zihnî o şûh

Hâh nâ-hâh 'âkıbet eyler dil-i şeydâyı kec (Macit, Erzurumlu Zihnî G. 32/7)

(Zihnî, eğri külah ve yandan bakış elinde hançer olan işveli (sevgili), ister istemez sonunda çılgın gönlü eğri yapar.)

Elünde hâtem-i fazl u belâgat ey Bâkî

Adû-yı kec-nazar inkâr iderse gözine bas (Küçük, Bâkî G. 220/5)

(Ey Bâkî, fazilet ve belagatin mührü elindedir. Eğri bakışlı düşman inkâr ederse mührü düşmanın gözüne bas.)

1.16. Fettan bakış

Sevgilini bakışı bir yıkar ise yüzü yakar, gönülde hayat emaresi bırakmaz. Sevgili fettandır, onun dünyayı karıştıran özelliği vardır. O, böyle işveli bir şekilde bakarsa Bâkî'nin gönlü nasıl şenlensin?

İşveli bakışıyla sevgili sihir ve fitne öğretir. Fitne ve büyüünün öğretilmesinin sebebi gönlün kıvrımına asılan cânı kendine hayran bırakmaktır. Beyit münasebetiyle şair, sihir, asılmak mefhumuyla Babil kuyusunda asılı olan Hârût ve Mârût'tan söz etmiş olur. Esrâr Dede'nin deyimiyile sevgili fettan bakışıyla gösterişli bir şekilde bakar ve yaşlanmış gönlün çocukça kandırılmasına sebep olur. Şairlerin fettan bakış konusundaki genel eğilimi, onun ortalığı karıştırması ve fitne çıkarmasına dairedir:

Dil-i Bâkî nice âbâd olur kim

Yıkar ol gamze-i fettân yakar ruh (Küçük, Bâkî G. 33/5)

(Bâkî'nin gönlü nasıl şenlensin ki (sevgilinin) o cazibeli bakışı yıkar, yüzü ise yakar.)

Cânı meftûl-i dil-âvizinde meftûn et deyü

Fitne vü sihr öğretir bu gamze-i fettân ana (Tarlan, Ahmed Paşa G. 3/3)

(Cânı, asılmış gönlün kıvrımında hayran bıraksın diye, bu işveli bakışı ona fitne ve sihir öğretir.)

Pîrâne gönül tıfl iken oldu firîfte

Âlâyîş ile çünkü o fettân nazar etdi (Horata, Esrâr Dede G. 261/4)

(Pir (yaşlı) iken gönül çocukça kandırıldı. Çünkü o işveli sevgili ihtişamla baktı.)

1.17. Hasta/hummalı bakış

Göz, divan şiirinde sevgiliye dair en çok bahsedilen güzellik unsurlarından biridir. Gözün her nevi hareketi bir anlam taşır. Sevgilinin hasta bakışları, âşığı kendine meftun eder. Âşığı dertlendiren hasta bakışların ilacı, sevgilinin şarabındadır. Âşık, sevgilinin hasta bakışlarından dertli olduğu hâlde onun şarabından deva ummadığını söyler. Nergis, divan şiiri metinlerinde göze benzetilir ve baygın bakar. Bunun için Narsis'in hikâyesi anlatılır. O, sudaki yansımaya hayranlık duymuştur. Kendi yansımını kucaklamak isterken suya düşmüş, ölmüştür. Narsis adlı gencin boğulduğu yerde kendi adına nispetle bir çiçek açmıştır. Ona *mest ve mahmur* sıfatları verilmesine sebep, uyuşturucu etkisinden dolayıdır. Nergis, *zerrin gibi koyu sarı renkli, göbeği yeşil bir küçük çiçek* olarak bilinir. Çiçeğin ortasındaki yeşil şekil, gözün siyahına benzer. Onun yaprakları ise gözün etrafındaki kirpikler olarak telakki edilir (Onay, 2021: 285). Nergisin gözleri, sevgilinin baygın bakışlarını hatırlatır. Âşık, baygın ve hasta bakışlardan dolayı inlemesine nergisin hayran kaldığını söyler. Sevgilinin baygın gözlerinin iyileştiği olur. Bu durumda hasta gözler uykuya hasret kaldığı için uyku ister:

İlâcım gör ki sâkî çeşm-i bîmârınla pür-derdim

Devâ-cû olmazam rez duhterinden sanma nâ-merdîm (Okçu, Şeyh Gâlib G. 215/1)

(Saki, ilacımı gör ki hasta bakışınla dertliyim. Alçak olduğumu zannetme, şarabından deva aramıyorum.)

Bahuban nergise bîmâr gözün kaldum yâd

Nergisi nâle vü efgânuma hayrân etdüm (Kılınç, Fuzûlî G. 195/2)

(Nergise (in gözlerine) bakınca hasta gözünü hatırladım. İnleyişime ve feryadıma nergisi hayran bıraktım.)

Çok şükürler ki çeşm-i bîmârun

Gördi sıhhat yüzini hâb özler (Tarlan, Necâtî Bey G. 98/5)

(Şükürler olsun ki hasta gözün iyileşti, uyku(yu) özler.)

1.18. İhya eden bakış

Tarikat erbabı için Allah’a vasıl olacak yolda iyi bir rehber ihtiyacı vardır. Çünkü, iyi bir rehber olmadan yürünen bu yolda müridi bekleyen türlü hileler ve engeller vardır. İyi bir rehber, müridini önündeki tehlikelerden haberdar eder, korur; yolu zahmetsiz bir şekilde tamamlamasına yardımcı olur. Bu yüzden tarikat ehli için mürşid, doğru yolu gösteren ve Allah’a ulaştırıcı doğru bir rehberdir. Bunun yanı sıra müridin eğitimi ve kemale ermesi için mürşidin bakışı da olmazsa olmazdır. “Mürşid merdiven gibidir, başkaları ona basa basa yükselir; mum gibidir, kendisi yanar, ama çevresindekileri aydınlatır” (Uludağ, 2016: 263). Yûnus Emre kendini yol üzerine düşmüş kuru bir ağaç olarak tasvir etmektedir. Bir bakış ile Yûnus, taze bir genç olduğunu söylemektedir. Şair, kendisini yol üzerine düşmüş bir ağaç olarak tasvir ederken yürüdüğü yolun henüz yürümesi gereken yol olmadığını, mahiyetini terennüm etmektedir. Bir mürşide bağlanınca mürşidin bakışının feyziyle asıl varlığını bulduğunu ima etmektedir. Nazar hadisesinden önce şair, kendisinin bir insan olmanın manasına haiz olmaktan öte içi boş kuru bir ağaç olduğunu ifade etmektedir. İçinde mana hazinesini taşımayan insan; kurumuş, içi boş bir kütük gibidir. İnsanı insan yapan içinde taşıdığı mana cevheridir. Şaire mana cevherini gösteren mürşidin bakışıdır. Kerem madeninin bir bakışıyla mücevher, amber kokulu olur. Bir bakışla taş mücevher ya da altın olur. Şeyh Gâlib’in tasavvurunda bir bakışla mücevher taşının toprağı amber kokmaya başlar:

Bir kuru agacıdum yol üzre düşmüşidüm

Bir bana nazar kıldı tâze cüvân oldum ben (Tatçı, Yûnus Emre G. 280/8)

(Bir kuru ağaçtım, yol üzerine düşmüştüm. (Pir) Bana bir baktı, ben taze genç oldum.)

Bir nâzarda etdi kân-ı kerem

Seng-i gevher toprağı anber-şemîm (Okçu, Şeyh Gâlib T. 10/13)

(Keremin kaynağı, bir bakışta mücevherin taşının toprağını amber kokulu yaptı.)

1.19. Mestane bakış

Sevgilinin gözleri, baygın bakar. Mest eden bu bakışlar, âşıklar nezdinde en çok beğenilen ve arzu edilen bakışlardan biridir. Sevgili, sarhoş bakışlarıyla âşıkları da mest eder. Sarhoş bakışıyla âşığa merhamet

etmez. Kirpiklerini bir mızrak gibi kullanır, bakış hançeriyle birlikte âşığın gönlünü hedef alır. Şeyh Gâlib'in tasavvurunda mest eden bakış, hem âşığın canını almaya azmetmiş bir cellattır hem de âşığın gönlünü talan eden bir yağmacıdır. Sevgili, iki işi kendine vazife bilince âşık, onun bir cellat gibi can alışına alışmış ve kurtuluş ümidini kaybetmişken sevgilinin yağmalamasına anlam verememiştir. Fuzûlî için sevgilinin mest olmuş gözünün bakışı, ecel kadehini içmeye benzer. Çünkü âşık, sevgiliye karşı eceli bekleyecek kadar mücadele etmiştir. Sonunda sevgilinin mest olmuş gözleri ve kanlı bakışı ecel kadehi içmek gibi olmuştur:

Sîneme nîzelerin ol müjeler togrıldur

Üstüme hançerin ol gamze-i mestâne çeker (Küçük, Bâkî K. 12/6)

(Sevgili) Gönlüme o kirpikler(in) mızrağını doğrultur. O sarhoş gibi bakışın üstüme hançerini çeker.)

Yoğuken gamze-i cellâddan ümmîd-i halâs

Nîgeh-i mestin aceb gâret ü yagmâ nesine (Okçu, Şeyh Gâlib G. 281/3)

(Bakışın celladından kurtuluş ümidi yokken şaşılacak şeydir, sarhoş bakışın yağmalaması da ne olmuş.)

Sana yetdi ecel peymânesin nûş etmege nevbet

Hevâ-yı çeşm-i mest ü gamze-yi hûn-hâr yetmez mi (Kılınç, Fuzûlî G. 294/3)

(Sana ecel kadehini içmek için beklemek yetti. Mest olmuş gözün hevesi ve kanlı bakışın yetmez mi?)

1.20. İltifat bakışı

Mucizeler, Allah'ın peygamberlerine bahsettiği lütuflarından biridir. Mucize ile peygamberler, peygamberliklerine dair bir delil getirir ve mucizeler, Allah'ın inayetiyle vuku bulur. Yed-i Beyzâ mucizesi, Allah tarafından Hz. Musa'ya verilmiştir. O, elini koynuna sokup çıkardıktan sonra eli bembeyaz olur. Şey Gâlib, aşağıdaki mısralarda Yed-i Beyzâ mucizesinin İlahi kanuna uygun olarak âşikâr olduğunu söyler. Tıpkı bunun gibi şairler için kerem cebinden çıkan lütuf da duadır. Sevgilinin lütfu ve kahrı vardır. O, kahr kılıcını âşiğa reva görürken başkasına da kaşlarını arz eder. Sevgilinin iltifat bakışı, yandan, göz ucuyladır. Onun iltifat bakışı, göz ucuyla nazlanarak yapılmıştır. Gönül, sevgilinin güzel bir yüzle ilgili bakışını ister. Sevgilinin bakışını talep eden gönül için yapması gereken tek şey vardır. Dünyadan alakayı kesmek. Dünyadan meyli kesmenin yolu, gönlün kendisini tamamen soyutlaması olarak görülür. Hz. Peygamber (s.a.v)'in bir bakışına harap olan gönül, hasret kalmıştır. O, güzel bakışıyla baksa gönül yeniden şenlenir, hayat bulur:

Yed-i beyzâ-yı manâ âşikâr eylese de tab'ı

Çıkan ceyb-i keremden şâ'ire dest-i duâdır hep

Bana şemşîr-i kahrın arz edip agyâra ebrûsun

Nigâh-ı iltifâtı vardır ammâ keç-atâdır hep (Okçu, Şeyh Gâlib Kt. 18)

(Yed-i Beyzâ'nın anlamı ilahi kanunu gösterse de kerem cebinden şaire çıkan hep duanın elidir. Bana kahrın kılıcını (çekip) ağyara kaşını sunacak iltifat bakışın vardır ama iltifatın yandandır hep.)

Ol gamzeden gönül eger istersen iltifât

Tig-ı tecerrüd ile cihândan alâka kes (Kılınç, Fuzûlî G. 121/6)

(Gönül, eğer o bakıştan ilgi görmeyi istersen soyutlama kılıcıyla dünyadan alaka(nı) kes.)

Bir nigâh-ı iltifâtınla gönül ma'mûr olur

Hasretinle dil-harâbım yâ Habîb-i Kibriyâ (Arslan, Ali Emîrî G. 2/2)

(Ey Allah'ın Sevgilisi! Hasretinle gönlüm haraptır. Gönül, (senin) güzel bir bakışınla şenlenir.)

SONUÇ

Gelenek içinde kalıpları aynı kalmakla birlikte şairin hayal dünyasından süzülen anlam çerçevesi, farklı yorumlarla beyitlerde yer almaktadır. Özgün bakış açısı şairi, şair yapan bir hususiyettir. Şair, aynı kavramı farklı bir üslupla dile getirerek kendi tarzını ortaya koymaktadır.

Divan şiiri metinlerinde şair, âşık rolündedir. Gönül dünyasını okura açar. Duygu ve düşüncelerini okurla paylaşırken âşıkların sevgili karşısındaki hislerine tercüman olur. Şair, sevgili karşısındaki duygularını, üslubunu konuşurarak dile getirir. Yine kendi bakışından sevgilinin duruşunu anlatır. Şair, âşık rolündedir ama sevgili değildir. O, âşık olarak kendi cephesinden duygularını anlatırken sevgiliyi gözlemlerine dayanarak tanıtır. Okur, sevgiliyi âşığın/şairin bakışından öğrenir. İncelediğimiz beyitlerde şairin sevgiliden yana beklentileri vardır ama beklentilerine bir cevap alamadığını yine şairin bakışından öğreniriz. Âşığın beklentilerinin olması ve buna karşılık bulamaması genel bir eğilimi yansıtır.

Şair, his dünyasını okura açarken duygularını söz hünerleriyle süsleyerek sanatlı bir ifadeye büründürür. Duygu dünyasını söz sanatlarıyla özellikle teşbih, telmih, hüsitalil, isitare ile bakış mefhumuyla bir bütünlük arzedecek şekilde zengin bir çerçevede sunar.

Şairlerin nazarından bakış, zengin bir anlam tabakasına sahiptir. Sevgilinin bakışları kılıç gibi keskin, ok gibi sivri, yol kesen eşkıyadır. Yeri geldiğinde merhametli olan sevgili, öldürmek isteyen bir cellattır. Sevgili göz ucuyla nazlı, efsunlu, cellat, fattan bakışlıdır. Bu bakışa yön veren sıfatlar, her şair tarafından kullanılmıştır. Bu sıfatlara özgünlük ve orijinallik katan şey, mefhumun şairin muhayyilesinden süzülüp kalemle yoğrulmasıdır.

Tahlil çalışmalarının temel çıkış noktasını döneminin özelliklerini göz önünde bulundurmak ve metnin dokusuna sadık kalarak en ince ayrıntısına kadar incelenmesi oluşturur. Metin, yapısal ve şekil özelliklerinin yanında dönemin dünya görüşü ve yaşantısına dair bilgi veren belgelerdir. Bu metinlerde insanların günlük hayatlarındaki giyim kuşamlarından günlük konuşma dilindeki kullanımlarına kadar zengin bir malzeme saklıdır. Bu birikimi incelediğimiz beyitlerde bulmak mümkündür.

Bu çalışmada bakış şekilleri, farklı dönemlerde yaşamış şairlerin gözünden karşılaştırmalı olarak incelenmiş bakışa yüklenen anlam, metinler aracılığıyla ortaya konmaya çalışılmıştır. Tahlil neticesinde gelenek içinde dahi olsa şairlerin bir mazmunu ifade edişi, yöntemi, üslubu doğrultusunda farklı olabileceği görülmüştür. Çalışmamızda sadece temel birkaç bakış örneğine yer verilmiştir. Bunun için yüzlerce örnek vermek mümkündür.

KAYNAKÇA

- Abdulkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî (2005). *Kuşeyrî Risâlesi*. (M. Günyüzlü, Hzl.). Yasin Yayınevi.
- Akkuş, M. (2018). *Nef'i Dîvânı*. Ankara: [www.kulturturizm.gov.tr](http://ekitap.kulturturizm.gov.tr)<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr>
- Arslan, M. U. (2008). *Ali Emîrî Efendi ve divanı*. [Yüksek lisans tezi, Fatih Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Ayan, H. (2002). *Nesîmî hayatı, edebî kişiliği, eserleri ve Türkçe divanının tenkidli metni*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ayverdi, İ. (2010). *Misalli büyük Türkçe sözlük*. Kubbealtı Yayınları.
- Bilgin, A. A. (2022). *Niyazî-i Mısırî divanı*. Kapı Yayınları.
- Bilkan, A. F. (1993). *Nabî'nin Türkçe dîvânı karşılaştırmalı metin*. [Doktora tezi, Gazi Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Çakan, İ. L. (1981). *Hurafeler ve Batıl İnanışlar*. Marifet Yayınları.
- Çavuşoğlu, M. (2023). *Taşlıcalı Yahyâ Bey Dîvânı*. <http://ekitap.ktb.gov.tr>
- Çavuşoğlu, M. & Tanyeri, M. A. (2023). *Hayretî Dîvânı*. www.ktb.gov.tr
- Çelik, N. (1999). *Abdulahad Nûri ve divanının tenkitli metni*. [Yüksek lisans tezi, Fırat Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Devellioğlu, F. (1993). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lûgat eski ve yeni harflerle*. (A. S. Güneyçal, Hzl.). Aydın Kitabevi Yayınları.
- Demirbağ, Ö. (1999). *Koca Râgıb Paşa ve Dîvân-ı Râgıb*. [Doktora tezi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Ersoylu, H. (1989). *Cem Sultan'ın Türkçe dîvânı*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gümüş, S. (1993). Cürcânî, Seyyid Şerîf, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (8), ss. 134-136. <https://islamansiklopedisi.org.tr/curcani-seyyid-serif>
- Horata, O. (2019). *Esrâr Dede Dîvânı*. www.kulturturizm.gov.tr
- İpekten, H. (2019). *Na'îl-i Kadîm Dîvânı*. <http://ekitap.ktb.gov.tr>
- Kaplan, M. (2019). *Neşâtî Dîvânı*. www.ktb.gov.tr
- Karaman H., vd. (2005). *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kılınç, A. (2021). *Fuzûlî Dîvânı*. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. http://ekitap.yek.gov.tr/urun/fuz%C3%BBli-divani_765.aspx

- Kurnaz, C. (2021). *Açıklamalı divan şiiri sözlüğü eski Türk edebiyatında mazmunlar ve izahı*. Bilge Kültür Sanat.
- Küçük, S. (yty). *Bâkî Dîvânı*. www.kulturturizm.gov.tr
- Macit, M. (2017). *Nedîm Dîvânı*. <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr>
- Macit, M. (2018). *Erzurumlu Zihnî Dîvânı*. www.kulturturizm.gov.tr<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr>
- Mutçalı, S. (1995). *Arapça-Türkçe Sözlük*. Dağarcık Yayınları.
- Okçu, N. (yty). *Şeyh Gâlib Dîvânı*. <http://www.kulturturizm.gov.tr/>
- Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*. MEB Yayınları.
- Pala, İ. (2020). *Ansiklopedik divan şiiri sözlüğü*. Kapı Yayınları.
- Rağb el-İsfahanî (2021). *Müfredât, Kur'an kavramları sözlüğü*. (A. Güneş & M. Yolcu, Hzl.). Çıra Yayınları.
- Sâmî, Şemseddin (yty). *Kâmûs-ı Türkî*. Akçağ Yayınları.
- Saraç, M. A. Y. (ty). *Emrî Dîvânı*. www.kulturturizm.gov.tr
- Seyyid Şerîf Cürcânî (2014). *Ta'rifât Tasavvuf Istılahları*. (A. Acer, Hzl.). Litera Yayıncılık.
- TDK Güncel Türkçe Sözlük*, <https://sozluk.gov.tr/>
- Tatçı, M. (1991). *Yûnus Emre Divanı*. Akçağ Yayınları.
- Tarlan, A. N. (1992). *Ahmet Paşa Dîvânı*. Akçağ Yayınları.
- Tarlan, A. N. (1963). *Necatî Beg Divanı*. MEB Yayınları.
- Uludağ, S. (2016). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. Kabalıcı Yayıncılık.
- Vural, B. Ç. (2021). *Hayâlî Bey Dîvânı (inceleme-tenkitli metin-dil içi çeviri)*. [Doktora tezi, Akdeniz Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.